

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.
SZERKESZTI A FÖTITKÁR.

V. KÖT. — 4. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
FLEISCHER LEBERECHELT HENRIK

A M. TUD. AKADÉMIA KÜLTAGJA

FELETT.

GOLDZIHER IGNÁCZ

L. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1888. OKTÓBER HÓ 29-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1889.

EMLÉKBESZÉD

FLEISCHER LEBERECHT HENRIK

A M. TUD. AKADÉMIA KÜLTAGJA

FELETT.

GOLDZIHER IGNÁCZ

LEV. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1888. OKTÓBER 29. TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1889.

FLEISCHER LEBERECHT HENRIK

EMLÉKEZETE.

I.

Midőn az a kedves férfiú, kinek tudományos pályáját és munkálkodását nyelv- és széptudományi osztályunk megbízásából jellemezni készülök, születésének hetvenedik évfordulóját érte el, környező tanítványai szép családi ünnepélyt rendeztek. Az ünnep egyik szónoka — emlékezetes marad előttem e részlet — megszólításában a következő gondolatnak adott kifejezést.

Miért ragadjuk meg mi, kik e férfiú hálás tanítványai vagyunk, *ezt* az alkalmat, hogy tanító-mesterünknek hódolatunkat bemutassuk; miért nem ünnepeltük inkább irodalmi működésének, nyilvános tudós pályájának egy-egy fordulópontját? Azért — így felelé a szónok — mert az, a mit mesterünkben szeretni és tisztelni *legkíválóbb* módon van okunk, nem az az úttörés, melylyel tudományunkat új ösvényekbe vezetí, nem az a tudományos ébresztés, melylyel benünket, kik ajkain csüggünk, örök időkre hálára kötelez, hanem az a jóságos részvét és szeretet, melylyel tanítványait egész pályájokon át környezi, azok az erények, melyek őt, mint *embert*, oly kedvessé és tiszteletreméltóvá teszik. Az *embert* ünnepeljük és nem a *tudóst*.

E szavak, melyek akkor, midőn ejtették, a hallgatókban élénk visszhangot keltettek, és az ünnep, mely rájuk alkalmat adott, lelkem előtt lebegnek abban az órában, midőn élete működését készülök jellemezni annak, ki nekem is valósá-

gos tanítómesterem, igaz atyai barátom volt. Igenis, a hatás, melyet ránk, tanítványaira gyakorolt, nem pusztán abban a mélységes tudományban gyökerezett, melylyel bennünket élet-hossziglan táplált, melylyel dolgozatainkat a sajátképeni iskolázás idején túl előmozdította, azon mindig készséges tanácsadásban, melylyel tudományos problemáink megoldását, nagyban és kicsinyben elősegítette, hanem a jóságos meleg részvételben, melylyel magát törekvésünkkel azonosította, melylyel mindegyikünk lelkébe belemélyedt, az a föltétlen bizalom, melylyel mindegyikünk irányában viseltetett, mintha gyermekei, családjának tagjai volnánk.

És e családnak, melyet «*Fleischer iskolájának*» neveztek, a legtávolabb országokban, egész Amerikáig voltak tagjai. Bátran elmondhatni, hogy az utolsó félszázadban az általa képviselt tudományok köréből alig jelent meg egy munka, mely az ő közreműködésének, javító és igazító kezének, önzetlen szellemének, tanácsadásra és tevékeny segítségre mindig kész szívének jeleit föl nem mutatná. Saját tudományát szívesen olvasztá belé tanítványainak s barátainak alkotásaiba; nem fukarkodott azzal a dús szellemi tőkével, melyet szünetlen szakadatlan munkája felhalmozott. Meg e tekintetben nemcsak tanítványai és barátai rendelkeztek vele, hanem pályatársai is a legtávolabb országokban. Mindenünnen, a hol a keleti tudomány terén folyt valamely nevezetesebb munka, nehezebb részletek iránt hozzá, mint valamely muftihoz fordultak tudományos fetváért, és századunk harminczas éveitől kezdve ez irodalom egyik tipikus adaléka az «*Fl*» betűvel ellátott zárjel, mely azt a megoldást foglalja magában, melylyel *Fleischer* világította meg az uralkodó homályosságot.

A levelező lapok korszaka nem kedvező már amaz alapos és beható levélváltásnak, mely a miénket megelőző nemzedék szellemi érintkezésének megragadó mozzanataihoz tartozott. A megboldogult nagy tudós, bokros foglalkozásának közepette, előszeretettel művelte a szellemi érintkezésnek e módját, melynek gyakorlása által tanítója maradt az ő iskolájához tartozóknak még évtizedekkel is azután, hogy közvetlen élő érintkezésünk megszűnt. A legbehatóbb módon nyilatko-

zott e leveleiben, melyek mindamellett, hogy soha a nyilvánosságnak nem szánvák, külső forma és styl tekintetében a rendszeretet és izlés mintaképeinek nevezhetők, nemcsak a nekik okot szolgáltatott kérdésekről, hanem megragadta az alkalmat, hogy a tudományos irodalom legújabb actualis jelenségeiről is elmondja véleményét. És ha a magánúton közölt véleményt egybevetettük azzal a sokszor nagyhangú, de nem ritkán felületes ítéletekkel, melyekkel ugyanazon tárgyakról a kritikai sajtóban találkoztunk, bámulnunk kellett mesterünk igazságszeretetét és szerény visszavonulását oly dolgoktól, melyekhez mások az övéhez nem is fogható előkészüléssel meg nem állhatták, hogy tekintélyes módon s nem csekély mohósággal hozzá ne szóljanak. E levelezés azon tanítványait, kiket reá méltónak talált, folytonos részeseivé tette szellemi tevékenységének, részeseivé azon hatásnak, melyet szeretetre méltó egyénisége, mely tudományos levelezésének minden sorában nyilvánult, a közvetlen érintkezésben gyakorolt; felbátorította a csüggedőket tövises pályájukon azon elismerés által, melylyel szellemi erejük s tehetségük legapróbb nyilatkozatának s érvényesülésének adózott; kapcsolatot teremtett, melyet azok, kik benne részülhettek, tudom, nagyon-nagyon soká fájdalomosan fognak nélkülözni. Tanítványai s barátaitól eléje tárt bármily bonyolódott kérdésre nem késett a leggyorsabban kimerítő módon felelni; bármily utánjárásba került a kételyek eloszlátása, kötelességének tartotta a rögtöni elintézését, és hogy mulasztás ne terhelje lelkiismeretét, valóságos könyvvezetése volt e dolgokról, melyek minden pillanatban összes tudományos levéltartozásait szemé elé állíthatták.

Igy ő egyike azon mindinkább ritkuló tudós férfiakkal, kiknek tudományos hatása elválaszthatatlan amaz erkölcsi szépségtől, mely az *ember* jellemét tünteti ki.

De hisz őt nem erkölcsi tökéletessége emelé a tudós társadalom magaslatára, hanem az az emlékezetes tudományos munka, melyet egy emberöltőn át végrehajtott. És ha nem is mondhattam le arról, hogy futólagos megemlékezés-sel ne szóljak a kedves lelkű emberről, e mai alkalom lényege arra int, hogy áttérjek tudós működésének jellemzésére.

végezte a fiatal *Fleischer*, a gymnasiumot Bauzenben: 1819-ben a magasabb tanulmányokat a lipcsei egyetemen kezdte meg, hol theológiát és a mennyire abban az időben lehetett, keleti dolgokat tanulmányozott. *Rosenmüller* (1768—1835.) volt abban az időben a keleti tudományok rendes tanára ez egyetemen, a bibliai tudomány terén nagy névvel bíró férfiú, különösen a bibliai régiségekre vonatkozó kézi könyvek és nagy kötetSORRA terjedő bibliai scholiái által, melyekben az addigi kommentátoroknak bő átnézetét, a mint régi időben az efféle munkát elnevezni szokás volt: Synopsisát állította össze nagy alaposággal és gyakorlati tapintattal. A tulajdonképeni keleti tudományon keveset lendített az arab elemekre vonatkozó tankönyveivel és egyéb apró kiadványaival, melyek a keleti tudomány azon primitív állapotának feleltek meg, melyben németországi művelése abban az időben leledzett. *Fleischer*, ki a feladat nagy terjedelmére nézve már deák éveiben is kellő tájékozást szerzett magának, csakhamar indítatva érezte magát a keleti tanulmány dúsabb forrásait fölkeresni. Máshol nem találhatta akkor, mint Párisban, *Silvestre de Sacy* tantermében. 1824—1828-ig volt a nagy tanár kiváló növendéke, mely idő alatt egyszersmind a *Coulaincourt* herczeg családjában, mint nevelő működött. A párisi könyvtár irodalmi apparátusa, az a nagy kéziratgyűjtemény, melybe az ily tanulmányok felé szenvedélyesen vonzó fiatal tudós elmerült, a tudományos érintkezések keleti és nyugati férfiakkal, tudományos feladatainak nagy szemkört nyitottak, és ez idő alatt vetette meg későbbi emlékezetes működésének teljes alapját.

De Sacy nemcsak mestere, hanem atyai barátja és mindenkor szíves tanácsadója és útmutatója volt; erről *Fleischer* legkésőbb aggkoráig szüntelen hálával emlékezett meg. «Per triennium, quod Parisiis fui, operam plurimam dedi Grammaticis et Poëtis Arabum; in qua re me praecipue Illustrissimi De Sacy, viri de me quoque *immortaliter* meriti auctoritatem secutum esse, lubens et gratus profiteor.»¹

¹ *Abulfedae Historia anteislamica* (Lips. 1831.) bevezetésében p. IV.

Párisból visszatérve 1831—1835-ig a drezdai Kreuzschuléban működött, mint tanár. Ez időt felhasználta arra, hogy legott a drezdai keleti kéziratgyűjtemény tudományos katalógusát dolgozta ki,¹ mely jó előmunkálatul bizonyult a lipcsei városi könyvtár keleti katalógusának kidolgozására nézve, mely az e nembeli munkák egyik mintaképének mondható.² 1835-ben a pétervári egyetemhez és könyvtárhoz nyert meghívást, egyrészt mint a persa irodalom tanára, másrészt mint a keleti kéziratok őre; de szivesebben hajlott a Rosenmüller halála által megüresedett hazai álláshoz, és így 1836-ban a lipcsei egyetemen a keleti nyelvek ny. r. tanári állását foglalta el, mely állásban, soha sem engedve azon meghívásoknak, melyek őt majd Németországnak egyéb, fényesebb dotatióval ellátott tanszékeire — p. o. 1860-ban Berlinbe — majd pedig Németországon kívüli egyetemekre csábították, egészen halála napjáig megmaradt.

Egész élete és tudományos működése oly annyira összeforrt ez egyetemmel, hogy — mint azt baráti körben sokszor kifejezte — nehezen bírta volna magát feltalálni más körben, mint ez egyetemen működő tudós társai között, kikkel a «szász tudományos társaságban» viselt állása által is kettős kötelékkel volt összekapcsolva. Aztán nagy volt benne a ragaszkodás szász szülőföldje iránt is; nem akart megválni az országtól és az egyetemtől, melynek fiatal korában polgára s növendéke, később disze, virága volt; a várostól, melylyel élettörténete elválaszthatatlanul összeforrt, melyben a kedélyes, humanus férfiút évtizedeken át mindenki «az öreg Fleischer»-kép, vagy mint egyetemi körökben nevezték «a nagy sejkh»-kép ismerte. És lelkiismeretes működése, a legkedvezőtlenebb külső viszonyok között is el nem lankadó tettereje és kötelességérzete ez egyetemet rövid idő múlva a keleti tudományok középpontjává és metropolisává

¹ *Catalogus Codicum m.-storum orientalium Bibl. regiae Dresdensis* ed. H. O. Fleischer Lipsiae 1831.

² *Catalogus librorum manuscriptorum, qui in bibliotheca senatoria civitatis Lipsiensis asservantur* edidit M. Guil. Rob. Naumann II. *Codices orientalium linguarum* descriperunt H. O. Fleischer et Franciscus Delitzsch. Grimmae 1838.

alakította egész Európa számára, és e hegemoniája mindig magasabb és magasabb fokra hágott azon 52 év alatt, hogy ő egyetemi tanszékét elfoglalta. Németországban csak az ő hatása folytán kezdődik tulajdonképen az *önálló foglalkozás a keleti tudománynyal*, olyan, mely a philologia egyéb ágai mellett egyenjogu testvérkép tisztességgel megállhatott.

Hogy e hatást kellőleg megérteni képesek legyünk. futó pillantást kell vetnünk a keleti tanulmányok állására és terjedelmére századunk eleje körül.

II.

A keleti tudományok művelése Európában az egyház szolgálatában indult meg. E tanulmányok története a viennei zsinaton (1311) veszi kezdetét, melyből V. Kelemen pápának azon decretuma keletkezett, hogy a más hitűeknek, különösen a mauroknak megtérítése, illetőleg a velők folytatandó vitatkozás szempontjából, a keleti nyelvek ismerete az egyházban meghonosíttassék, mely czélból azt rendelte el, hogy a legnevezetesebb főtanodákon a héber, arab és chaldaei nyelv tanszékei felállíttassanak.

A keleti tanulmányok egyházi és theologiai szempontjai fenmaradtak még azon későbbi századokban is, midőn fejlődésök s körüknek bővülése e tanulmányoknak térítési és polemiai céljain túl más irányban tüzte ki tudományos hatásukat. A keleti nyelvek tanszékei a theologiai intézetekben lévén felállítva, a velők összefüggő tanulmányok, a hozzájuk kapcsolódó tudományos törekvések a theologia körében mozgottak; az egyháztörténetnek és a bibliai exegesisnek szolgáltattak nagybecsű segédeszközt. Különösen midőn a humanismus hatása alatt a zsidó biblia eredeti szövegének tanulmányozása felé fordult a figyelem, a zsidó nyelvkincsnek pontosabb ismerete szempontjából a zsidó nyelvvel rokon nyelvcsalád tanulmányozása fontos eszközül ismertetett el; majd később a szöveg biztos megállapíthatása, kritikai tanulmányozása érdekében a régi, keleti fordítások képezték a megfigyelés tárgyát. A bibliai régiségek felfogásának és fel-

E jellemzést nem fogom végrehajthatni a nélkül, hogy hely-lyel-közzel a keleti tudomány egyes részeinek állására, Európában századunk első tizedeiben, ki ne terjeszkedjem.

De előbb még egyszerű, csendes viszonyok között lefolyt életének általános adatait kell előre bocsátanom.

1801. február 21-én született *Schandauban*, a szászországi Svájc e kies vidékén, melynek virányai oly elbájoló módon mosolyognak az Elbe folyamára és az ottan sürgőforgó életre. Az életleírás egy újabb módszerének művelői, kik mint Vischer, a sváb tudós szellemi irányát a württembergi jellemből magyarázzák ki, vagy mint Renan, ki a saját írói egyéniségét szülőföldjének, a Bretagnenak, sajátserűségéből értheti csak meg, bizonyára könnyű szerrel állíthatnának fel benső pszichológiai kapcsolatot *Fleischer* szülőföldje és saját tudós jelleme között. A mit egy újabb német író Schandauban tartózkodása alkalmával ir barátjának, hogy «csodálkoznál mennyi üdítő, titokzatos szépség van itt az ember keze ügyében»¹, azt szóról szóra magára a boldogult tanítóra alkalmazhatnók. Szülőföldje természetének elbájoló vidámsága, üdítő nyájassága tükröződik egész életén.

De nem akarom mondani, hogy a természet, mely az ő gyermekkorát körülvevé, nyomta rá bélyegét az ő jelleme. Azt nagyon gyakran lehetett saját szájából hallani, hogy *ki* volt ő reá oly nagyszerű nevelő hatással, mily befolyás volt irányadó reá mint tudósra és tanítóra. Az ő halhatatlan mestere volt, *Silvestre de Sacy*, a nagy párisi tanár (szül. 1758. meghalt 1838.), az a férfiú, kit korszakunk tudományának egyik legridegebb és a kedélyes elem elől leginkább elzárkózott képviselője, *Ewald Henrik*, egyik fiatalkori munkájának bevezetésében ekkép jellemez: «*Illustrissimum De Sacyum, cui soli fere laetius quod nunc viget literarum harum studium debetur, virum non ob doctrinae tantum copiam sed ob animi candorem insignem mihi summopere venerandum.*»²

Első tanulmányait szűkebb hazájában, Szászországban

¹ *Auerbach Berthold*, Briefe I. p. 119. Nr. 116.

² *Grammatica critica linguae arabicae* (Lipsiae, 1831.) I. p. 6.

világosításának is szolgálhatott a keleti dolgoknak a forrásokból merített ismerete.

Ily módon tehát a humanismus révén beállott szellemi fejlődés is megmarasztotta a keleti tanulmányokat azon körben, melyből a XIV. század elején kiindultak, csakhogy a tanulmányok kerete látott bővülést, céljok meg a XIV. században kitűzött irányon túl emelkedett.

E fejlődésen és változáson túl is megmaradt a keleti tanulmánynak *theologiai* természete és kapcsolata. De a keleti tanulmányok önállósítása a theologusok philologiai kutatásainak elmélyedéséből nőtt ki. És a fejlődés ezen mozzanatának különösen a *hollandi iskola* volt a tényezője. Ez iskolában emelkedett ugyanis érvényre azon módszer, mely a héber nyelv felvilágosítására az arab nyelvnek engedi az első szót. A hagyományos bibliamagyarázat háttérbe szorult, és érvényre jutott azon felfogás, hogy az arab szótár több világosságot terjeszt a zsidó szövegekre, mint azon tanúság, melyet az exegesis hagyománya nyújt e szövegek megértésére.¹ E módszert a hollandi iskolában túlságig vitték, míg aztán századunk elején *Gesenius* józan eljárása a tudományos exegesis számára kijelölte a hagyomány és a nyelvhasználat, különösen az arab nyelvből kiinduló összehasonlítás viszonylagos határait.²

A hollandi iskola túlzásai, melyek a *Schultensekben* érték el tetőpontjukat, azonban nagy hatással voltak a keleti, különösen pedig az arab irodalom önálló ismeretének megnyitására. Azon terjedelem, melyben a hollandusok törekedtek az arab nyelvnek hasznát venni, a szentírás magyarázatának céljaira, túlvitte őket azon korlátolt olvasmánynon, melylyel eddigelé ez irodalomból a theologusok beérték volt. Nem volt

¹ A hollandi iskolából kikerült *Reiske*, lipcei egyetemi székfoglalójában (1779.) így szól: «*Ultrò largimur, clarum et purum lucem inde unico peti et unum Gauharium sacro codici V. T. plus quam totam Synagogam prodesse*».

² *Von den Quellen der hebräischen Wortforschung nebst einigen Regeln und Beobachtungen über den Gebrauch derselben* című bevezetés héber *Handwörterbuch*-ja II-dik kiadásához, mely a következő újabb kiadásokba majd csaknem változatlanul átment.

már elég az ő számukra a bibliafordításokat és azt a néhány primitív szöveget felhasználni, melyek eddigelé arab irodalom számba mentek. Hogy a héber nyelv és szóhasználat mélyébe belebocsátkozhassanak, az arab nyelv művészet remekeibe kelle mélyedniök. Ez iskolában foglalkoztak először *Haririval*, és pedig — mint Schultens kiadványai mutatják — mindig első sorban a bibliai tanulmányok hasznára. És hogy e remekművek minden csinját-binját fölérjék, nem menekülhettek attól a terjedelmes philologiai és történelmi irodalomtól, melynek klasszikusait a keleten megforduló hollandi diplomata, *Warner Lewin* gyűjtötte volt egybe és hozta hazájába, hogy a leideni könyvtárt gazdagítsák. E kincsek tanulmányozása és felhasználása által vált a hollandi hebraisták kezében az *arab philologia* egy önálló szakká. Már most arab történettel, költészettel, muhammedán vallással, mint a tudomány egy külön ágává kidomborodó tanulmánynyal kezdtek foglalkozni, mely ezentúl is bevilágította a bibliai tanulmányokat, de a mely ez utóbbiak mellett *önálló érvényre* is tehetett szert.

E törekvésekre vonatkozik *Schack gróf* találó jellemzése a következő szavakban: «Különös érdemet szerzett Hollandia két évszázad óta a keleti tanulmányok ápolása által. Leideni egyeteme az arabra nézve ugyanazon jelentőséggel bír, a melylyel Florenz és Velence bír a görögre nézve, és a ki tudja, hogy mily megmérhetetlen nehézségek gördülnek még mai napon is e sémi nyelvjárás elsajátítása elé, csak csodálni fogja azon kimondhatatlan erőlködést, melylyel az Erpeniusok, Goliusok és Schultensek az arab munkák legelső kiadásait és fordításait létesítették.»¹

A hollandi iskolától lerakott alapon indult meg a keleti tudomány Európában ott, a hol megindult, különösen Franciaországban és a német országokban. Ez utóbbiakban századunk első tizedeiben nem hiányoztak a keleti tudomány, különösen az arab philologia önálló művelői; ott volt a bonni egyetemen *Freytag*, a greifswaldin *Kosegarten*, a kik a

¹ *Ein halbes Jahrhundert. Erinnerungen und Aufzeichnungen von Adolf Friedrich graf von Schack* (Stuttgart 1888.) II. p. 49.

De Sacytól fölélesztett arab irodalom ismertetése körül nagy tevékenységet fejtettek ki, de tudományos középpontot, iskolát egyiköknek sem sikerült alkotnia, a mint fájdalom, ily hatásra nem volt képes a már Mária Terézia királynőnk által alapított «keleti akadémia» Bécsben, melyből ugyan egyes a tudományos irodalomnak szolgáló férfiak is kerültek ki — csak *Hammer-Purgstallt* kell említenem — de a melynek czélzatai mégis inkább a diplomatiái praxisra irányultak, semhogy irodalmi értelemben véve «iskolát» alkotott volna.

Franciaországban, hol a keleti tudományok iránti érdeklődés a század elején, Napoleon keleti hadjáratainak tudományos eredményei által is nem csekély mértékben ébredezett, a hollandi hatás még a Napoleon idejét megelőzőleg, *Silvestre de Sacy* tevékenységében jutott kifejezésre. Ő e században a legelső valóságos úttörője a *theologiai kapcsolattól önálló* keleti tudománynak. Ő volt lelke az 1796-ban alapított *École spéciale des langues orientales*-nak, melynek arab irodalmi tanszékét 1796—1838. töltötte be, a nélkül azonban, hogy e tanszék szabott köre korlátot alkotott volna a keleti irodalomnak akkortájt művelt összes ágaira kiterjedő figyelme és munkássága számára. Hozzá zarándokoltak állami ösztöndíjak által elősegítve *Németországból* is azok, kik a következő korszakban a keleti tudományok különféle ágainak kitűnőségeivé váltak.

A keleti tanulmányok még a század elején nagyon kezdetleges állapotban tengődtek Németországban. Még teljesen a theologia szolgálatában állottak és csak annyiban ápolták őket, a mennyiben a theologia tudományos érdekeit előmozdították, csak azon oldalait, melyek a bibliai és egyéb theologiai tanulmányokkal kapcsolatban állottak. A keleti tudományok akkori állásáról legpontosabban meggyőződhetünk, ha a tudományos gyűjtőművek tartalma felett tartunk szemlét; és e tekintetben különösen a hires Johann Dávid *Michaelis*, göttingai tanár *Orientalische und exegetische Bibliothek* (megjelent 24 rész, 1771—1789-ig) vagy az *Eichhorn* szerkesztette *Repertorium für biblische und morgenländische Literatur* (16 rész, 1777—1785.) Már e reper-

toriumok czímei is megmutatják azt az egyedül lehetséges kapcsolatot, melyben abban az időben keleti tanulmányokról szó lehetett.

Még 1815-ben Diez akkép definiálja az *orientalista* fogalmát, hogy «az eddigi szóhasználat szerint orientalista alatt oly nyilvános tanítót értünk, ki a bibliai irodalmat a héber és arab nyelv ismeretével egyesíti a czélból, hogy mind a kettőt a felsőbb iskolákban előadja».¹ Talán ugyanazokról van itt szó, a kikről Michaelis már 1755-ben egy, Jakobihoz intézett, levelében úgy nyilatkozik, hogy «a tudományok e részének az a szerencsétlensége volt, hogy azon gépek által, kiket Professores Linguarum orientaliumnak neveznek, a széptudományok minden kedvelője szemében érdektelenné váltak.»²

A keleti tanulmányok önállóságát Németországban legelőször *Reiske Jakob* képviselte, a tudomány valóságos mártyrja, ki a legnagyobb anyagi nélkülözések, hihetetlen nyomorúság közt volt a múlt század végén az orientalismus egyedüli képviselője Németországban. A hollandi Schultens-féle iránynak volt ő hirdetője, melynek révén az arab tanulmányok önálló művelői Németországban is utat törtek magoknak. 1748-ban foglalta el a keleti tudomány tanszékét Lipsében, azt a tanszékot, melyben 90 évvel később az a férfiú ült, ki a lipcei egyetemet e tanulmányok Athénjává alkotta Németországban.³

A ki azon bő segédeszközöket ismeri, melyekkel századunk közepe óta a keleti tanulmányok, szélteben, Németország-

¹ *Unfug und Betrug in der morgenländischen Literatur. Denkwürdigkeiten von Asien. II. kötet 154. lap.*

² *Literarischer Briefwechsel von Johann David Michaelis, geordnet und herausgegeben von Johann Gottlieb Buhle. (Leipzig 1794.) I. p. 126.*

³ *Fleischer az ő Bejdáviját, melynek II. kötete 1848-ban jelent meg, ajánlja: «Memoriae Joannis Jacobi Reiske Viri incomparabilis literarum arabicarum inter Germanos principis, qui novam linguae arabicae in academia Lipsiensi professionem ante hos ipsos annos d. 21. aug. A. MDCCLVIII. auspicatus est».*

ban rendelkeznek, az csak nehezen fogja sejteni, mily mostoha viszonyok között tengődtek e tudományok ugyanott néhány évtizeddel azelőtt. Reiskének, az úttörőnek munkáit saját költségén kelle kinyomatnia és saját magának kelle vásárra bocsátania, és mily eredménnyel? Az Abulfeda históriai munkájáról szólván, melyet latin fordításban kiadott: «*Damnum accepit — úgymond — res nostra familiaris impendis in illum auctorem facto gravissimum. De mille exemplis, quod excudi jusseram, superioribus nundinis aegre quin-quaginta excudi, his ne unum quidem*». Hogy könyvkereskedő az efféle dolgokba bocsátkozzék, arról szó sem lehetett. «*Videntur librarii ad strangulandos conatus nostros conjurasse,*»¹ és még húsz évvel később is e keserű nyilatkozatnak mintegy visszhangját halljuk azon tudósnak egy pár szavából, kihez e nyilatkozat intézve volt.²

De még maga a nyomtatás is a legnagyobb nehézségekkel volt összekötve. 1755-ben Reiske arról panaszkodik egy levelében, hogy annyi keleti betű sincsen Lipszében készleten, hogy akár csak egy ívet lehetneegyszerre nyomtatni.

A nagy befolyású göttingai tanárnál egyre koldul, hogy Münchhausen hannoverai minisztertől eszközölje ki számára azt a kegyelmet, hogy közbenjárása folytán az angol király a londoni keleti typosokból egy csomót ajándékozzon neki, azért hogy nevezetes munkáit e betűkkel

¹ *Literarischer Briefwechsel von Johann David Michaelis*, I. p. 49. Reiske levele az 1755-dik évből.

² *Michaelis J. D. Orientalische und exeget. Bibliothek* VII. (1774.) 75. l. egy könyvismertetés alkalmával: «*Nun kommen noch andere Wünsche, deren freilich jeder Freund der Wissenschaften beitreten wird, wenn er durch seinen Beitritt das harte Herz des Buchhändlers, der das beste dabei thun muss, bekehren, und ebenso patriotisch machen könnte. Manche in Bibliotheken verborgen liegende Arabische Manuscripte, die uns an Kenntnissen bereichern könnten, sollten gedruckt werden. O wenn doch das geschähe! was für eine neue Auferstehung der Wissenschaften! Dies ist meine herzliche Meinung; nur sie rührt den Buchhändler nicht, er bleibt bei dem Vorschlage zum besten der Wissenschaften unbewegt, bis man ihm Käufer schaffen kann.*»

sajtó alá bocsáthassa.¹ Ugyanezen betűket használta a göttingai akadémia a legújabb időkig.

A könyvkereskedés részvétlensége úgy látszik még soká tartott. Mert még 1831-ben az a férfiú, kinek emlékezetét ünneplem ez órában, első nagyobb munkája bevezetésében keserűen panaszolja, hogy: «Lipsiam cogitavi: ubi ei quem primum conveni, Noctes meae non atticae visae sunt, sed plane boeoticae. Talia sero aut nunquam distrahi: mercem esse malae aleae plenissimam. Scis, in his negotiis apud viros mercuriales nullum gravius esse, quam illud de sacculo argumentum. Id vero, si licet Ijaso argutior, Kosso et Sahbano eloquentior, nulla unquam ratiocinandi aut dicendi arte exsuperaveris.»²

E részvétlenségnek és pangásnak véget vetett az a tágasabb érdeklődés, mely azóta, hogy *De Sacy* a keleti tudományok nagy történelmi fontosságát felmutatta, a kormányok és még a nagy közönség részéről is e tudomány felé fordult. És annak lehetővé tétele, hogy az általános műveltség e fontos mozzanattal meggazdagodjék, nem csekély érdeme a Silvestre de Sacy nevéhez fűződő iskolának.

És senki sem járult inkább a párisi mester iskolájának folytatásához, mint épen *Fleischer*, De Sacy legkitünőbb és leghíresebb tanítványa. A *lipcsei keleti iskola*, a *párisi De Sacy-féle iskola leánya*.

III.

De itt mégis némi megszorító magyarázattal kell fölvilágosítanom az ép kiejtett jellemzést. *Egy* dologban utólérhetetlen maradt De Sacy tündöklő mintaképe; és ez — nem is mondhatom sokoldalú, hanem mindenoldalú competentiaja a keleti tudománynak az ő idejében hozzáférhető szakaszaiban. Nincsen a keleti tudománynak századunk elején hozzáférhető zúga, melyet ő át nem kutatott, melynek gazdája nem ő lett volna. Annak az óriási arab irodalomnak

¹ U. o. p. 61. és általán *Reiske*-nek a 10—18. sz. a. leveleit.

² *Abulfedae historia anteislamica* ed. Fleischer p. V.

lődésök mellett, az irodalomban mindegyikök mégis szűkebb körben érvényesíthette csak fejlesztő törekvését.

Rátérünk még arra, hogy De Sacy legkitünőbb tanítványa, *Fleischer*, mily messze terjedő érdeket érvényesített a maga tanításában a keleti tudomány legkülönbélebb szakai iránt. Azonban De Sacy úttörésének különösen egyik mozzanatát karolta fel *Fleischer* és tette tanári és írói működésének legkiválóbb czéljává: és ez *az arab nyelv és irodalom kutatása*. És e téren kifejtett tevékenységének különféle mozzanatairól fogok mindenek előtt szólni.

* * *

A nyelvtudomány története ismerőinek szükségtelen volna bővebben előadnom, mily gazdag nyelvtudományi, grammatikai és szótári irodalmat teremtettek meg a középkorban azok, kik között az arab nyelv élő vagy csak irodalmi használatban volt.¹

A keleti nyelvtudósok az iszlám klasszikus nyelvének mélységeibe oly csodálatos éleslátással hatoltak be, törvényeit és jelenségeit mind az alaktan, mind a syntaxis, mind pedig a szótár és jelentéstan tekintetében oly finom módszerrel kutatták, hogy — (ha az alaktan tárgyalásától eltekintünk, mely a rokon nyelvek ismerete nélkül alig végezhető másképp, mint csupán empirikus módon) — az arab nyelv szellemének és törvényeinek megismerésére nézve nem bízhatjuk magunkat jobb vezérekre, mint a keleti írókra. Arab szótár legalább eddigelé nem létesült megbízhatóbb és jobb, mint azok a szótárak, melyeket magok a keletiek irtak. A ki e szótárakat forgatja, ott találja minden czikkben a jelentések logikai levezetését, ott a legklasszikusabb írókból, a régi költőkből szedett gazdag példatárt, ott, a mire az európai tudomány csak legujabb időben kezd ügyet vetni, az élő használatból ellesett nyelvjelenségek felhasználását. Az arab szótáriródmal megalapító tudósok el-elrándultak a siva-

¹ *A nyelvtudomány történetéről az araboknál*. Irodalomtörténeti kisérlet. (Nyelvtudományi közlemények 1878.)

tagba, a beduinok közé, kiknek nyelvhasználatát joggal tekintették a legtöbgyökeresebbnek, és ott az élő klasszikusok szájából vették adataikat, melyekkel az irodalom tényeit kiégszítették és magyarázták.

Némelyek a szent bucsújárás idejét, mely őket az arab sivatagon vezette keresztül, a beduinok között nyelvészeti gyűjtésekre használták fel. Egyikök, Al-Azhari (szül. 282. H) nem épen készakarva jutott ezen, tanulmányaira nézve nagy eredményekkel járó helyzetbe. Mekka-i zarándok útja alkalmával, rabló beduinoknak — kik soha, még ma sem tartják támadásaiktól fölmentetteknek a szent karavánokat — fogásába kerülvén, e kénytelen helyzetet, melyre 1—2 évig volt ítélve, arra használta fel, hogy a tiszta arab nyelv szótárait a vad vendéglátóktól eltanulja. E tartózkodás arra képesítette őt, a persa származású tudóst, hogy az arab philológiához igen nevezetes munkákkal járuljon. És a kik a sivatagba nem mentek ki tanulmányozni a klasszikus nyelvhasználatot, azok — és ez különösen a II-dik században vált divattá — a városokba hitták a sátrak büszke lakóit, és a velök folytatott érintkezésben kiaknázták azt a nagy kincses bányát, melyet mindennapi beszédjük nyújtott. Az így összegyűjtött adatok aztán beható monographiákban és ezek felhasználásával az V. századtól kezdve nagy összefoglaló szótári munkákban dolgoztattak fel.

Látjuk ennél fogva, hogy e tudósok a nyelv tudományos feldolgozásának legmegbízhatóbb forrásaiból merítették, leghelyesebb eszközeit használták. És ezért nagyon czélszerű gondolata volt *Fleischernek*, az eredeti források kiaknázására utalni azokat az orientálistákat, kik magát az arab *nyelvet* tették tanulmányuk tárgyává. Mondám már: az ütörés ez irányban Silvestre de Sacy érdeme, ki az arab eredeti nyelvészek munkáit legelőször tette hozzáférhetővé, midőn legjeleshejkeiből egy még ma is bevezető könyvkép nagy haszonnal forgatható chrestomathiát állított össze; a kiadott darabokat fordítással, jegyzetekkel és bőséges kitérésekkel látta el, melyek az akkoriban még teljesen ismeretlen irodalomtörténeti tanítással és a műszok ismeretével látták el az olvasót. E nemcsak mély tudománynyal, hanem remek

izléssel és gyakorlati tapintattal is készült úttörő munka, kulesot nyújtott mind azoknak, kik az arab «nemzeti nyelvtudományba» — így nevezték helytelenül, mert hisz legkitünőbb művelői nem épen arabok voltak — behatolni kívántak.

Első helyen találjuk e téren *Fleischert*, kit azon, utána felül nem múlt ismeretek, melyekkel az arab nyelvtudomány forrásai terén rendelkezett, azon tágas irodalmi tapasztalatok, melyekkel a nyelvtörvények jelenkezését a legrégebb irodalomtól kezdve le a legujabbig, egybefoglalni képes volt, avattak e nyelv legelső mesterévé, az «arab iskola» — mint ő maga szerette nevezni — megalapítójává. E téren ő folyton buzdított és ébresztett, és e buzdítás és ébresztés folytán, mely egyetemi előadásainak és tudományos érintkezéseinek központját képezte, létesültek a nagy arab nyelvtudósok és kommentátorok munkáinak kiadásai, nemcsak Németországban, hanem a külföldön is. Ez ébresztés adott létet, hogy csak a kiválóbbakat említsen, *Al-Zamakhshari* alapvető könyve kiadásának, *Broch* norvégiai tudós által; e buzdítás tette lehetővé a *Mufasszal* óriási kommentárjának kiadását *Jahn* berlini tanár által, nemkülönben az arab nyelvészet klasszikusának, *Szibawejhi* munkájának, melyet az irodalomtörténetben *كتاب اللغة* «akönyv»-nek neveznek, kiadását *Derenbourg* francia tanár által stb.

Hogy mily hasznát lehet venni az eredeti forrásoknak az arab nyelv törvényei és tényezői pontos megállapításában, azt *Fleischer* több mint húsz év alatt (1863–1884.) a lipcei *Sächsische Gesellschaft der Wissenschaften* értesítőtőjének köteteiben tizenegy folytatásban megjelent munkájában mutatta ki, melyben e szerény czimen: *Beiträge zur arabischen Sprachkunde*, az arab nyelvtan exact tárgyalásának vetette meg alapját.

A tudomány igényeinek megfelelő legelső arab nyelvtant *Silvestre de Sacy*nak köszönjük. E két kötetes munkában vannak legelőször bőségesen felhasználva azon tanulságok, melyeket a klasszikus nyelv használatára nézve az eredeti nyelvtudomány forrásai, úgymint a régi nyelvemlékek nyújtanak. De 1831 óta, midőn De Sacy munkájának máso-

dik kiadása megjelent, a nyelvtudomány mind a sémi nyelvcsaládot általán, mind pedig az arab nyelv ismeretét tekintve oly annyira haladt előre, hogy a De Sacytól teremtett alap bővítéséről, a szerző korában még nem ismert, de azóta közelebb került dolgok pótlásáról, helytelen adatok rendre igazításáról kelle gondoskodni. És e munkára senki jobban hivatva nem volt, mint De Sacy tanítványa, *Fleischer*. Azon haladás elismerése mellett, melyet e nyelv törvényeinek ismerete *Ewald* munkája által elért, abból a szempontból indul ki, «hogy annak a haladásnak, mely által az ó-arab nyelvtan tárgyalása legközelebb előbbre kell hogy vitessék, egyrészt magoknak a keleti nyelvtudósoknak gondos pontossággal s különféle iskoláik nézeteinek tekintetbe vételével eszközölt összehasonlításából kell kiindulnia, másrészt pedig kiindulnia kell a nyelvemlékekben mutatkozó nyelvyagnak lehetőleg kimerítő és figyelmes, saját nyelvtudományunk szellemében történő, átkutatásából.¹

E pár szóban meg van adva úgyszólván programja azon haladásnak, melyet *Fleischer* «*Adalék*»-jai a De Sacy által gondosan megvetett alappal szemben jeleznek. És ez elvekből kiindulva kíséri De Sacyt lépésről lépésre, paragraphusról paragraphusra: önálló munka helyett mestere munkájához scholiastának, glossatornak szegődik, és e 844 lapra terjedő glossákban megalapítja az arab nyelvtannak, de különösen az arab syntaxisnak, melynek eddigelé rendszeres tárgyalása ily biztos alapon nem létezett, új korszakát. Ez «*Adalékok*» képezik az arab nyelvtan digestáit: rájuk térünk vissza minden alkalommal, ha a nyelvnek egy-egy tényébe behatolni kívánunk. Ez «*Adalékok*»-on alapszik azóta minden grammatikai összefoglaló munka, ha a kor színvonalán akar állani.

Az idéztem szavak másrésről arra mutatnak, hogy *Fleischer* a nyelv tényeit szorosan *positiv empiria* alapján teszi kutatásai és kifejtése tárgyává; nincsen benne aprioristicus constructio, semmi hypothesis, semmi föltevés, melyet nem a nyelvtudománynak általa jelzett kétrendbeli forrá-

¹ *Sitzungsberichte der Kön. Sächs. Gesellsch. der Wissenschaften*. Phil. hist. Cl. 1863. p. 94. — Kleine Schriften I. p. 2.

ő volt legelső ismerője a maga korában. Akár a pogány arab világ kulturáját, akár az iszlám történetét, a muhammedán birodalomnak numismatikáját, akár a grammatikai, akár a theologiai irodalmat tekintem, akár az Ezer és egy éjszaka keletkezésének kérdését vagy a drúz és egyéb obscur muhammedán szekták története és dogmatikájáról tesztek kérdést, mindenfelé De Sacy úttörő nagy munkáival találkozom.

Ezen, egy emberi életet bátran elfoglaló, munkásságon túl a régi persa nép történetében épúgy, mint a modern persa irodalom ismertetésében, a bibliai tudományban, az egyiptomi régiség épen ébredőben levő tanulmányában, de még az általános nyelvtudományban is nevezetes nyomokat hagyott hátra. Ő, a ki legelőször adta át Európának *Hariri* makámá-it, azzal a soha el nem évülő gyönyörű kommentárral, ugyanő ismertette meg Európával *Kalila wa-Dimná*t és *Ferid ed-din 'Attárt*. Ugyanaz, a ki *'Abd al-Latif* egyiptomi monographiájának kiadásával a hozzá csatolt beható excursusok által Egyiptom történeti geographiájának egyik leggazdagabb segédeszközét alkotta meg, ugyanő teszi értékessé jegyzeteivel *Durand* szenegáli utazását és *Paulin de Saint Barthélemy* keletindiai munkáját. Külön értekezésben lehetne csak méltatni azt a sok világosságot, melyet könyvszámba menő nagy «*Mémoires*»-jaival a keleti világ ismeretére és művelődéstörténetére derített. És ha abban a három vaskos oktáv kötetben lapozgatunk, mely az általa gyűjtött könyvtár czímeit tartalmazza.¹ fogalmat alkothatunk magunknak arról az óriási körről, melynek sugarai az ő dolgozó szobájában központosultak.

Ritka ember, kinek lelki ereje ily tágas szellemi érdek központosított ápolására képes. De Sacy tanítványai, mesterek e sokoldalú érdeke által, melybe irodalmi példája és előadásai őket is belévtették, megóvtak attól az egyoldalúságtól, mely sehol sem bizonyúl hátrányosabbnak, mint épen a philologia terén. «*Orientalis nihil a me alienum puto*» ez volt az ő igaz tanítványainak jelszava, de sokoldalú érdek-

¹ *Bibliothèque de M. le baron Silvestre de Sacy*, kiadta *Merlin*, Paris 1842—1847. 3 kötet.

sából meritene. Nem kerüli a rokon nyelvek összehasonlítását; szívesen világítja meg a kiderített pozitív nyelvtényeket a rokon nyelvekből meríthető tanulságokkal. Egyenesen kimondja, hogy e nyelvtények «*saját nyelvtudományunk szellemében*» dolgozandók fel. De nem tekint adatnak semmit, a minek igazolása a nyelv őskorának homályában keresendő, a melybe ő nem kívánt avatkozni. A praehistoricus nyelvtudománynak nem volt gazdája, és ez által élénk összeütközésbe került nagyhirű kortársával, *Ewald*dal (megh. 1875. május 4.), ki a nyelvtudományban is, mint minden egyéb téren, melyen geniusa érvényesült, a történelemben, theológiában, a nagy constructiók embere volt, ki a tényleges történelmen túl a tények csiráit is kereste és a széjjelágazó adatokat hatalmas combinatiókkal szokta kapcsolatba hozni. Az összeütközés e két férfiú közt nem volt kikerülhető, oly összeütközés, a melyben a szelíd lelkületű *Fleischer* a passiv ellenállást, *Ewald* a heves természetétől el nem választható szenvedélyes támadást képviselte, melyben a hirhedt odium philologicum majd csaknem tetőpontjára hágott. A legapróbb grammatikai finomságokat Ew. a közérköles szempontja alá helyezi, «erkölcstelenségnek» bélyegzi az ő combinatiói ellen támasztott ellenmondást. *Fleischer*nek «az anyagszók constructiójáról» irt értekezését *Ewald* a következő megjegyzéssel bírálja: «Oly eljárás, mint a kegyedé, csak káros hatással lehet; eltakarja a tudomány eredményeit, jogos botránykozásra ad okot, és a mennyire lehet, csak diabolicus hatásai vannak». «1844. őszén volt — így ír — hogy kétségtelen jelekből ráismertem arra, hogy *Fleischer* nemtelen indító okoknak is befolyást enged a tudományra». ¹ Az ember alig hinné, hogy aprólékos grammatikai vitapontok lebegnek az igazságtalanul heveskedő vádak mögött. De a ki *Ewald* nagy munkái különféle kiadásaihoz irt előszavait ismeri, az hozzászózott ahhoz, hogy mily szédületes magasztalokból szórja villámain minden tudományos ellenfelére vagy csak ellenmondójára is.

¹ *Auseinandersetzung mit Herrn Professor Dr. Ewald in Göttingen* (Különlenyomatban van előttem, e pillanatban nem tudom meghatározni, hol jelent meg eredetileg) című kis röpiratban vannak e vita actái megőrizve.

De Fleischernek nem volt módjában ily jupiteri haragra gerjedni a grammatika apróságai felett. A polemia egyáltalán nem volt az a tér, melyen szivesen mozgott, és ha akarat ellen reá terelték, soha sem keresett dicsőséget abban, hogy ellenfelét a dorong kezelésében felülmulja. Mint személyes érintkezését, úgy irodalmi tényeit is az a minden körülmények közt higgadt és mértékelt tartó urbanitás jellemzi, melyre aligha nem francia iskolája volt nagy befolyással. Nagyobb mérvű philologiai polemiával csak egyszer lépett elő, midőn kötelességének érezte azon módot, melylyel Hammer-Purgstall szokta az arab szövegeket tárgyalni, nagyobb összefüggésben bemutatva egyszer s mindenkorra lehetlenné tenni.¹

IV.

Az arab nyelv génuszával való azonosulás tette csak lehetővé a nyelv legrejtettebb titkainak oly nagy mérvű föltárását, minőre Fleischer és iskolája törekedett. De másrészt csak ily alapos behatás által vált lehetővé az is, hogy az arab szövegek tárgyalása, kritikai kiadása és felhasználása azzal a módszerrel versenyezhesen, mely az efféle törekvések terén a klasszikai irodalomban érvényre emelkedett.

Az arab szövegeknek valóban correct és kifogástalan tárgyalása *Fleischerrel* kezdődik Németországban, és vele is éri el tetőpontját Európában. Ő előtte a szó legszorosabb értelmében, minden fegyelmet nélkülözött az a mód, melylyel keleti szövegeket kiadtak; azon a primitiv fokon, melyen a nyelv ismer-

¹ Hammer-Purgstall 1835-ben Bécsben ily című kis munkát adott ki: *Samachcharis goldene Halsbänder als Neujahrsgehenk arabisch und deutsch*. — E munkácskával van kapcsolatban Fleischer ily című dolgozata: *Samachcharis goldene Halsbänder, nach dem zuvor berichtigten Texte der von Hammer-schen Ausgabe von Neuem übersetzt und mit kritischen und exegetischen Anmerkungen begleitet* . . . Leipzig, 1830. H. P. e kritika ellen nagyon heves támadással válaszolt.

rete állott — melyet az illetők legtöbbszörre csakis annyira bírtak, a mennyiben egyes szók és szólamok a biblia megvilágítására szolgálhattak — nem volt módjokban egyes nehezebb helyeket a nyelv használata, gondosan gyűjtött párhuzamos helyek egybevetése által ellenőrizni. A nyelvet többszörre csak a szótárból és egypár kevés szövegből ismerték. Nagyon sovány apparátus, bizony, oly gazdag és sokoldalú irodalom ismeretére. Mélyebb ismeretekkel csak a hollandi iskola rendelkezett, a melyből az az egyetlen tudós került ki, *Reiske János Jakab*, kit már a klasszika philológiában nyert iskolázása is némi fegyelmezővel látott el, és megóvott azon könnyelmű elbánástól, melyet a Rosenmüllerek, Eichhornok és egyéb német úgynevezett orientálistáknál tapasztalunk. Magának Fleischernek szájából hallottam, hogy mily ironikus mosolylyal fogadta De Sacy a fiatal német tudóst, annak hallatára, hogy Lipséből jő hozzá, ugyanazon Lipséből, a hol Rosenmüller működése valóságos hanyatlást jelzett a Reiske korszaka után.

És ugyanazon Lipsében most Fleischerrel kezdődik az orientális tudományoknak új korszaka, nemcsak ez egyetem, nemcsak Németország, hanem Európára nézve.

Sokan azzal vádolják Fleischert, hogy nem volt érzéke az orientális ismeretek reális mozzanatai iránt, hogy nem vetett súlyt történelmi, archaeologiai, vallástörténeti sat. kérdésekre, és hogy őt csupán és kizárólag a nyelvészeti, formális oldal kötötte legyen le. A kik tanítványai voltak, jól tudják mily alaptalan e vád, jól tudják mennyire buzditott ő a sokoldalúságra, mennyire intett az egyoldalú pedanteriától, mennyire ébresztett bennünket a tudomány mind azon fejezeteinek alapos és beható művelésére, melyeknek elhanyagolásával vádolják azok, kik e férfi bő szemkörét megítélni nem voltak képesek.

És ha tudományos dolgozatait nézzük, azt látjuk, hogy első nagyobb publicatiója, melyet párisi idejében készített elő és még drezdai korában tett közzé, az arabság iszlám előtti viszonyait tárgyaló fontos történelmi kútforrás közzététele volt, melyet legelőször adott ki, latinra fordított és bő

nyelvi és reális jegyzetekkel ellátott.¹ Ezentúl még csak egész életén át folytatandó lexicalis dolgozataiba, azokba a dús-gazdag jegyzetekbe és adalékokba kell pillantást vetnünk, melyek által mások munkáinak annyi értéket köleszöntött,² hogy meggyőződünk azon mély érdekről, melyet az alakiságokon túl, a reális mozzanatok iránt tanúsított. Silvestre de Sacy tanítványáról mást nem is tételezhetünk fel, mint az érdek általános kiterjedését ama tudomány nagy mezejére melynek egyik legnagyobb művelőjévé avatta fel a párisi tudós a szász Svájcz buzgó és mély szellemű fiát.

De hát midőn Fleischer az alapvetés munkáját Németországban megkezdé, a dolgot azon a végén kellett megfognia, a hol legegésőbb szükségét látta a tevékenységnek. Nagyszabású történelmi kutatásokkal nem lehetett előlépni ottan, a hol a források alaki, philologiai tárgyalására nézve minden még csak legelőrről kelle megkezdenie. Egy correct szöveg előállítása, nagyon kevés kivétellel, elszigetelt képesség volt azok között, a kik Németországban a keleti nyelvtudománnyal akár az irodalomban, akár tanszékeken foglalkoztak. Mily primitív dolgokat látunk p. o. még *Freytag* részéről, a ki e téren ugyanazon időben a legtermékenyebb munkás és e a leghatasosabb tekintély volt.

És hogyan kelljen arab szövegekkel elbánni, azt Fleischer nemcsak adalékaival, melyekkel mások kiadványaihoz a «Textverbesserungen» czím alatt járult, (*Al-Makkarî* kiadásához, az *Abû-l-Mahászîn* Annaleseihez ed. Juynboll, a *Jákút* nagy geographiai szótárához, melyet Wüstenfeld adott ki 6 kötetben), hanem egy terjedelmes editióval maga mutatta meg szaktársainak.

Nagyon szerencsés választásnak nevezhető Fleischer részéről, hogy ő egy igen híres, keleten a tudományos körök-

¹ *Abulfedae Historica anteislamica arabicae*. E duobus codicibus Bibliothecae regiae Parisiensis edidit, versione latina, notis et indicibus auxit. . . . (Lipsiae, 1831.)

² Így p. o. különösen a Levy szótári munkáihoz : «*Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim* 1867.» és «*Neuhebräisches und Chaldaeisches Wörterbuch*» irt «Nachträge».

ben közkézen forgó és nagy tekintéllyel bíró commentárt tüzött ki maga magának kiadásra. E feladatot mintaszerűen oldotta meg, a mennyiben példányképét mutatta be annak, hogyan kelljen egy arab szöveget kifogástalanul kiadni,¹ a nélkül, hogy a kiadó rőfös jegyzeteiben minden tudatlan másoló haszontalan hibáinak hosszadalmas felhordásával feltolja verejtékének nyomait s piacra állítsa minden szó megállapításának életrajzát. A kiadók e tekintetben ritkán tudnak mértéket tartani, és sokan abban találják az editor virtusát, hogy tarkábbnál tarkább jegyzetekben a kis és nagy ABC minden betűjével jelölt codexek rossz olvasásainak felsorolásával töltik be azt, a mit ők *apparatus criticus*-nak neveznek. A kik ily papirszaporításban látják az editor mesterségét, nem fognak meglegedve lenni e szövegkiadási mesterművel, mely az arab philológiában ezután valóságos mintául szolgált.

Szerencsés volt a választás különösen a kiadott munka *tárgyának* szempontjából. Nem kell bőven bizonyítanunk, hogy a Kr. u. VII. századtól kezdve a muhammedán kelet társadalmának, institutióinak kulcsát az a könyv nyújtja, melyet e társadalom a *«legszentebb könyv»*-nek tisztel. Isten utolsó szavakép az emberiséghez: a korán. E könyv magyarázásának története a muhammedán szellem fejlődésének történetét tükrözi vissza. E történetnek folyamában minden áramlat törekedett magának megfelelő korán-magyarázatot teremteni, és ennek története az ép érintett szempontból nézve a keleti művelődéstörténet egy vonzó fejezetének érdekesebb adatokkal képes szolgálni.

Számolnunk kell azonban a keleti világ egyik szembeötlő sajátosságával. A korán-magyarázatnak, úgy mint az irodalomnak általában régi termékei, nagyon hamar letűntek a mindennapi forgalom teréről. A mint valamely régibb író munkájának javarésze a későbbi korok compilátorainak munkáiba átment, megszűnt az érdeklődés a régi forrás iránt: a közönség nem kereste, ennél fogva a másolók nem foglalkoztak sokszorosításával. A keleti ember irodalmi érdeklő-

¹ *Beidhavi Commentarius in Coranum ex Codd. Parisiensibus Dresdensibus et Lipsiensibus editus* H. O. Fleischer (Lipsiae, Vogel) I. kötet 1846. II. köt. 1848. 4°.

Az «*anyák*» (ummuhât): így nevezi a keleti ember minden tudomány irodalmi klasszikusait. Nagy tisztelettel viseltetik neveik iránt, de csak ritka ember kér belőlök, és egy-egy ily «*anyán*» nagyon könnyen túladtak gyűjtöik. Több találtatik belőlök Leidenben és Oxfordban, mint Damaskusban és Kairóban. Nem lehet ennél fogva csodálkozni azon, hogy a régi korán-magyarázó irodalom is eltűnt a tudományos élet forgalmából. Csak elvétve találkozunk a korán-magyarázás régibb képviselőivel a könyvtárakban: Al-Tabari nagy commentárjáról¹ fogalmunk sem volna, ha egy példánya véletlenül Kairóba nem vetődik² és Al-Kurtubi tefszirje (így hívják a korán magyarázatait) fenmaradt részeiből alig sikerül egy teljes példányt összeállítani. Tanulmány tárgyát e téren is csak az újabb compilatiók képezik. Különösen két munka az, melyet iskoláikban tanulmányoznak, két oly munka, a melyben az eddigi magyarázási tevékenység eredményei, úgy a hogy összefoglalva taláztatnak. Forrásaikat persze csak a legkritkább esetekben nevezik meg. A ki nehezebb fajtájú előadást elbir az *Al-Bejdâwi* (megh. 1290 körül) tefszirjét olvassa. Rövid nyelvezetű, a muhammedán tudomány minden ágára kiterjed, a régibb magyarázók különféle nézeteit, a hogy a korán egy-egy helyéhez fűződnek, dogmatikai, kánonjogi, nyelvészeti sat. irányban egymás mellett felhordja. Jó lábon kell állania annak, a ki teljes megértésére aspirál, a muhammedán tudomány előzményeivel, a műszavakkal, a tudományos nyelvhasználattal, mely a mi középkori scholasticismusunk nehézkes nyelvének is szülőanyja volt. A feleletek mögül ki kell éreznie tudnia, a kérdést, a nehézséget, melyre a felelet vonatkozik és jól bele

¹ A kairói alkirály könyvtára, melyről most egy *Catalogue raisonné* van készülöben, mint látjuk, sok tekintetben kiválik egyéb keleti könyvtárak fölött. Európai műveltségű férfiak, kik gyűjtését végezték, a könyvtár számára megmentettek minden beces dolgot, a mit kairói mecsetekben és egyebütt Egyiptomban találhattak; és ennél fogva e könyvtár, melynek élén hosszabb idő óta európai tudósok állanak (eddigelé: Rogers, Dr. Stern, Spittabey, Vollers) teljességgel európai szellemben kezelt és gyarapított könyvtár számba megy.

² Ismertette Loth, *Zeitschrift d. D. M. Ges.* XXXV. kötetében.

kell élnie magát a tudós methodusába, ki azon elődeinek, kik a magok gondolatát adták elő, terjengős előadását rövidre foglalta. Beállott annak szüksége, hogy a kényelmet szerető tudósok kedvéért supercommentárral könnyítsék Al-Bejdâwî megértését; a legelterjedtebb magyarázója Shejkh-zâde, a kinek munkájából egy darab a mi Nemzeti Múzeumunkban is megvan.

Ebből tanulhatta talán Budán vagy másutt az országban valamely török tudós az ő Bejdâwîját.

A kik könnyebb fajtájú könyvet kedvelnek, azok a *Dselâlejn*-hez, azaz «a két Dselâl-al-din»-hez fordulnak. E könyvnek két szerzője van; Dselâl al-din al-Mahalli halála után, a ki megkezdte irását, a hátralevő részt *Dselâl al-din al-Szujûti* készítette el, azért hívják a «Két Dselâl»-tefszirjének. De a tudós iskolákban a «Kâdi» (így hívják Al-Bejdâwî-t) munkája járja az iszlám egész területén. És nem csoda, hogy ily népszerűvé vált. Mert a scholasticus hőbeszédűségnek, mely más tudósok munkáját jellemzi (p. o. a Fachr-al-din al-Râzi-ét), kikerülése mellett, a koránhoz fűződő muhammedán theologia egész tartalmát feltünteti,¹ nyelvészeti tekintetben pedig nálánál alig képzelhető megbízhatóbb útmutatás a korán nyelvére és grammatikájára nézve. Így tehát *Al-Bejdâwî* a korán-magyarázat terén mintegy encyklopaediai becses bir; rövid előadásban mindent felölel a mi a magyarázott szövegre nézve nyelvi és tárgyi tekintetben tudni való. Az európai embernek is jó bevezetésül szolgálhat az e körbe tartozó irodalom bővebb tanulmányozására.

A muhammedán irodalom akkori ismeretének szempontjából jobb szöveget alig választhat *Fleischer*; a klasszikusabbnak mondható régiebb könyvek, melyekből Al-Bejdâwî merített, abban az időben még nem voltak hozzáférhetők.

Mily előszeretettel csüngött e munkán, mely életének legutolsó idejéig elevenen tartotta fel lelkében a kapcsolatot Párisban töltött tanuló éveivel, melyek alatt De Sacy buz-

¹ Ezért az öreg *Maraccius* is a koránhoz irt polemicus commentárjában leginkább belőle idézhet.

ditása serkenté őt a hosszadalmas mű kiadására! E munka magyarázása képezte egyetemi tanszékén kedvelt collegiumát, melyet közel egy fél évszázadon át folyton előadott. És mennyi ébresztést nyújtott ő e collegiumában, melyben az értelmezés alá vett szöveg sokoldalú tartalmánál fogva mintegy csak kedvező alkalmúl szolgált arra, hogy velünk a keleti tudomány tág birodalmát bebarangolja, melynek különféle tartományában ő egyaránt otthonosnak érezte magát, alkalmúl arra, hogy közbevetett kérdéseinkkel okot nyujtsunk a tanárnak arra, hogy egy-egy kitérés által szélesbítse hallgatói szemkörét.

Fleischernek éveken át egyik legfájdalmasabb gondolata az volt, hogy a Bejdâwi-hez a czimlapon ígért indexeket nem adta a könyvét használó közönség kezébe. A munka sokoldalúságánál fogva az index készítése több időt vett volna igénybe, mint a mennyivel az összes szaktársaknak szolgáló, munkáik ellenőrzésével és tökéletesítésével folyton elfoglalt *Fleischer* rendelkezett.

Megható meglepetés volt reá nézve, midőn harmincz évvel a kiadás befejezése után egyik tanítványa *Fell Winand* akkor Kölnben gymnasiumi, most Münsterben akadémiai tanár, a lelkiismeretesen készült indexeket rendelkezésére bocsátá. Ezek sajtó alá rendezését maga Al-Bejdâwi kiadója gondozta, és a hozzájuk irt előszavában nem állhat ellen a munka teljes befejezése alkalmával megemlékezni De Sacy mellett töltött ifjú éveiről, melyek alatt a munka előkészítéséhez fogott vala a most 83 éves aggastyán, ki kevesedmagával maradt fel tanújakép e tanulmányok ifjú korának: Quod unum superest — D. O. M. venerabundus gratias ago, quod mihi post tot amicorum ut nuperrime Slanü et Tassyi funera ex alumnis scholae Sacyanae cum paucis superstiti vitam tamdiu prorogavit, ut huic operi absolvendo ipse manum imponere, absolutumque meis oculis adspicere potuerim.¹

¹ *Indices ad Beidhawii Commentarium in Coranum* confecit Dr. Winand *Fell* (Leipzig, 1878.)

V.

Fleischer munkálkodásának idáig terjedő jellemzése őt mint a klasszikus arab nyelv mesterét tünteti fel. De azért ne higyük, hogy ő az arab nyelvet, melyet Európában nálánál jobban senki sem ismert, az úgynevezett klasszikus grammatika egyoldalú szempontjából nézte csak, és hogy nem volt neki érzéke a nyelv élő fejlődése iránt. *Fleischer* nemcsak *De Sacy*, hanem *Caussin de Perceval*-nak is hű tanítványa volt, a ki legelőször tett kísérletet az úgynevezett köznapi, vulgáris arab nyelvnek grammatikai feldolgozásával. Úgyszintén párisi tartózkodása alkalmával sűrűen használta fel a nagy világvárosban élő arab embereket, mint a saját nyelvöket illető felvilágosítással szolgáló élő kútforrásokat. «Equidem — úgymond mindjárt idézendő dissertációjában — dum Parisiis eram et noctibus arabicis operam dabam, in illo genere verborum duobus potissimum usus sum interpretationis fontibus: primum auctoritate hominum, qui in ipso Oriente aut nati, aut diutius commorati erant, ex quibus honoris causa nomino Refaam Mohammedanum et Aydam Christianum, utrumque Aegyptium, atque Cl. Caussinium, qui multos annos in Syria habitans totam illius regionis dialectum imbibit». A vulgáris, élő nyelvben, a dialektusok különbözőségeiben nyilvánuló jelenségek összefoglaló szemléletét, annak kimutatását, hogy azokban nem a mint ezt a keleti philologus iskola állítá, a köznép grammatikai tudatlansága, nem pusztá önkény uralkodik, hanem igen is a nyelvalkító genius ép oly jogos nyilatkozása, mint a mely a korán klasszikus nyelvét teremté. — senki élesebben és határozottabban nem tanítá, mint épen *Fleischer*. Hisz az ő irodalmi működésének legelső zengéi e téren mozogtak. Legelső fiatalkori munkái az *Ezer egy éjszaka* szövegeiben mutatkozó nyelvtüneményekkel foglalkoznak, azon szövegek szerint, melyek hiven tükrözik vissza az elbeszéléseknek a köznép s a népies elbeszélők ajkán forgó alakját¹ és azon

¹ *Journal asiatique* 1827. okt. füzet 217. és kk. lapok.

désének irányát nem *történelmi szempontok* vezetik. Érdeklődésének csakis a *gyakorlati szempontok* adnak irányt.

Igy tűntek el a forgalomból a jogtudomány régi forrásmunkái, melyek pusztán történelmi érdeket kelthettek, és megmaradtak ama compilációk, melyekbe amazok átmentek. *Al-Shâfiî*-nak és *Abû Jûszuf*-nak, a kánonjogi alaptudomány megalkotóinak. munkáit (III. század) senki sem nélküli és szinte csodálkozást keltett Kairóban, midőn egy európai tudós *Al-Shâfiî* munkáját abból a két példányból, mely belőle a kairói könyvtárba tévedt, lemásoltatá. Mire használ az avúlt könyvnek bírása? Hiszen a mi jó a régi könyvekben megvan, az amúgy is átment az epigonok termelésébe!

Ugyanígy vannak a történelmi irodalommal. A régi forrásmunkákról csak vajmi csekély s töredékes kéziratokkal találkozunk. *Al-Tabarî* történelmi munkájából a világ minden végéről kellett összekaparni a kéziratokat, melyekből pár évtizedig tartott motozás után lehetett egy teljes példányt összeállítani. Szakasztott így vagyunk a nyelvészeti irodalommal is. Mióta a nagy compilációk kora elérkezett, elhanyagolták a közvetlen megfigyelésből keletkezett monographiákat, melyek amaz összefoglaló könyvek forrásaikép szolgálták; csak elenyésző csekély számmal maradtak reánk a források. És az iránt, a mi a régi munkákból megmaradt, nagyon kevés érdeklődés mutatkozik a keleten. Midőn Kairóban éltem, az a megbízatásom volt *Fleischer* részéről, hogy ha esetleg befolyással bíró körökbe találnék bejutni, keltsek érdeklődést *Al-Szibawejhi* nagy grammatikai alpmunkája iránt, melyből Kairóban gyönyörű kéziratok maradtak fenn, érdeklődést oly irányban, hogy e munka a büláki államnyomdában adassék ki, amaz intézetben, melynek a legutolsó században az arab irodalom oly lényeges szolgálatokat köszön.¹ Meg is próbáltam egy helyen hathatós szószóloja lenni *Al-Szibawejhinek*, de csakhamar azt jelenthettem tanáromnak, hogy biz e helyen kevés lelkesedésre bukkantam egy oly vállalat iránt, melyet azóta a francia államnyomda fényes kiállítással ad az érdeklődő tudományos világ kezébe.

¹ Jelentésem a M. Tud. Akad. könyvtára számára a keletről hozott könyvekről stb. 1874.

dolgozatok, melyekkel lipcei tanszékét elfoglalá, ugyan e kérdések tárgyalását tűzik ki feladatúl.¹ Még abban az időben alig foglalkozott orientalista a népies nyelvjárásokkal, még alig vetett valaki ügyet a klasszikus nyelvtől különböző népies alakulásokra, midőn ő a «*Dissertatio de glossis Habichtianis*»-ban ügyet vetett a népnyelv jelenségeire és e szempontból javítá bő adatokkal megokolva az *Ezer egy éjszakának* Habicht boroszlói tanár által megkezdett kiadását. Majd pedig ezen kiadás Habicht halála után a nyolczadik kötetnél fennakadván (Breslau 1835—39) a munka bevégezését *Fleischer* vállalta magára. (IX—XII. kötetek, 1842—43.)

E kiadvánnyal egy új irányt honosított meg az arab philologia terén. Az *Ezer egy éjszakának* ugyanis, a mint oly gyűjteményről, mely évszázadokon át a piaczi népszerű elbeszélők száján terjedt, másképen nem is képzelhető el, sokféle recenziója van, a melyek nemcsak tartalom tekintetében mutatnak változatosságot, hanem a nyelvezetre nézve is más-más fokát mutatják fel a classicitás skálájának. A keleti ember nem bir érzékkel az élő vulgáris nyelv jogosultsága iránt, a nyelv elfajulásának tartja ezt; a dialectikus alak szerinte egyenlő a nyelvtörvények ellen elkövetett botlással. Ennélfogva pedánsabb másolók, ott a hol népszerű alakokkal találkozunk, saját becsületökből klasszikus alakokat restituálnak, és nagyon lekötelenek bennünket már azzal az elnézéssel is, melylyel egy vulgáris szónak, mely a klasszikus nyelvahagyományban nincsen meg, megkegyelmeznek. Abba a hibába estek, a melybe esnék p. o. az az ember, a ki a *Simplicianus* iratok kiadását vállalván magára, a népies szólamokat mind kiküszöbölné a szövegből és saját belátása szerint az úgynevezett irodalmi nyelvből kölcsönzött kitételekkel hamisítaná meg az eredeti szöveget, abban a hiszemben, hogy ezzel *javitó* munkát végez. A calcuttai kiadás eszközlői e tekintetben nagyon elvetették a súlykot, a mennyiben a vulgarismusok erélyes kiküszöbölésében a legvégső határig mentek.

¹ *De glossis Habichtianis in quatuor priores tomos MI Noctium dissertatio critica*. Particula prima. Lipsiae 1836. 60 pp. (Vogel) Particula secunda (ugyanott) 26 pp.

Fleischer a mint a Habicht-féle köteteket az ő «*Dissertatiójá*»-ban ez irányban megrostálta, úgy a maga által eszközölt kötetekben helyreállította a vulgáris nyelv jogait és a népszerű könyvet nem abban az alakban mutatta be, a melyben pedáns puristák igényeinek megfelelően, hanem abban az élő alakjában, a melyben az a nép körében él és a népszerű elbeszélők ajkain képviseli a keleti humort és népies szellemet.

Ez editio és az azt megelőző kritikai dissertatio volt a legelső kísérlet az európai irodalomban arra nézve, hogy az arab irodalomnak, melyet eddigelé csupán csak a grammatikusok-alkotta kaptafára huzva birtak elképzelni, népies hajtsái is polgárjogot nyerjenek a tudományos kutatásban; arra nézve, hogy a népies nyelv disciplinája, azon törvények felkutatása által, melyek benne nyilvánulnak, az arab philologia egyik állandó kérdésének megmaradjon. És ez ébresztés és úttörés ép azon férfiútól indult ki, ki a klasszikai nyelv legősiebb forrásainak ismeretében, a míg élt, legelső tekintélynek volt elismerve.

E kettős, egymást kiegészítő hatásra *Fleischer*t eleven históriai érzéke képesítette, melylyel ő azt az óriási arab irodalmat, elkezdve a pogány kor lovagias költőitől, az arab irodalom középső korának prózáján és mesterkéltségen át, le egészen a patois-szerű népnyelvi jelenségekig, melyekre csak a legújabb időben lettünk figyelmesekké, szellemében egységes tudással felölelte.

E historia szemléletéről egyik akadémiai értekezésében tanúlságos szavakban tesz bizonyosságot, megmutatván egyszerűs mind az utat arra, hogy a nyelvjárások alapos ismeretéhez juthassunk. Azon a ponton — úgymond 1854-ben — melyen a köznyelv, ἡ κοινὴ διαλέκτος, kezdi életét, azon a ponton veszi kezdetét az arab nép világtörténelmi állásának fontossága; azon a ponton veszi kezdetét az az irodalom, mely hivatva volt a keleti szellemet egészen más irányban alakítani és feléleszteni, mintsem a régi énekek és történetek tehették, melyeknek hagyománya az iszlámot megelőző időbe nyúl vissza. Másrésztől, a tisztán philologiai érdek is tekintetbe jó a nyelv körének ezen kiterjesztése alkalmával.

A mit a keletiek arab szót, alakot, szólást és jelentést felhalmoztak, mindent ilyenül kell feltüntetni.» . . .

Es a nyelvkincs történelmi tárgyalásáról, különféle fokainak megkülönböztetéséről szólván: «Jól tudom — így folytatja — hogy a klasszikus, középső és modern nyelvnek ekkép történendő összefoglalása nehezen oldható meg, és hogy mi, nyugoti tudósok, dolgozó szobáinkban nem érhetjük el e czélt. . . . Hogy e czélt elérjük, szükséges, hogy magok a korszakunk keleti emberei, szükséges továbbá, hogy a nyugoti tudósok, sürűbben mint ez eddigelé történt, a helyszinén kutatva hozzájáruljanak.»¹

Teljes tanári működése alatt nem szűnt meg erre hivatott tanítványait buzdítani, hogy az arab nyelvet beszélő népek között a dialektikus adatokat összegyűjtsék, lehetőleg teljes szövegeket kerítsenek a nép ajkáról, melyek segítségével aztán azt, a miről sok ideig csakis töredékes ismereteink voltak, a dialektusok ismeretének tudományos rendszerét lehessen megalkotni. Az arab élő dialektusok úttörő ismertetői csakugyan az ő tanítványai köréből kerültek ki, élükön *Wetzstein*, egykori damaskusi porosz konzul, ki másfél évtizedet töltvén Damaskusban, gyakran rándult a Hauránba és a szyr sivatagba, hogy az ottan uralkodó nyelvjárásokat tanulmányozza és hatalmas anyaggyűjteményével gazdagítsa az arab dialektologia apparátusát; az ő iskolájából indultak útnak *Socin* és *Prym*, kik közös keleti kutatásaikról az újszjr és kurd gyűjtéseiken kívül nevezetes anyagot kerítettek meg és tettek közzé a mezopotámiai arab népnyelv terén; és ebből az iskolából került ki *Spitta-bey*, a kairói alkirályi könyvtár néhai igazgatója, ki az egyiptomi arab dialektust felölelő nyelvtanával legelső készített valóságos tudományos alapon nyugvó, az újkori nyelvtudomány módszerének megfelelő nyelvtant az arab nyelv valamely dialektusáról; *Fleischer* iskolájából került ki *Hartmann Márton*, ki bár csak gyakorlati czéloknak szolgáló, de mindamellett

¹ *Über Tha'álibis arabische Synonymik mit einem Vorwort über arabische Lexicographie.* A szász tudós társaság tudósításainak VI. kötetében.

sok fontos nyelvtényt egybefoglaló kézikönyvet készített a modern szyr dialektusról; és *Landberg Károly gróf*, ki tíz évi keleti utazásának nyelvészeti gyümölcsét érdekesnél érdekesebb könyvekben bocsátja világnak. E könyvek elsejének bevezetésében nyíltan kimondja, hogy gazdag anyaggyűjteménye módszeres feldolgozása előtt, szükségét érzi annak, hogy a nagy lipcei sejkh előadásainak meghallgatása által készüljön elő nagyterjedelmű feladatának megoldására.

VI.

Ha *Fleischer* tudományos körét azok szerint méltatnók, a mi által az *irodalomban* örökíté meg nevét, úgy nem ismernők azon nagy kört, melyet élő tanítása, melyet alapos tudománya felölelt. Nagy *arabistának* tartanók; e téren mindenesetre a «*Doctor Germaniae*» disznévvel ruháznók fel, de ezzel nem jeleznök tudományos hatásának terjedelmét.

A keleti tudomány azon korszakának, melynek az ő halhatatlan mestere, Silvestre de Sacy áll az élén, mint már kiemeltük volt, az a jellemzése, hogy a keleti tanulmányok kibontakoznak a theológiával való kénytelen kapcsolatból és a tudományos kutatás *önálló* ágává domborodnak ki. E tanulmányok eredményei, úgymint eddigé, nem szűnnek meg ugyan világosságot terjeszteni a biblia exegesisére, de nem azon célból végeztetnek, hogy az exegesisnek szolgáljanak, hanem abból a célból, hogy általok világosság terjesztessék első sorban az emberi kultúra azon körének ismeretére, mely a keleti nyelveken juttatta kifejezésre szellemének munkáját.

Ez új szempont a keleti tanulmányok új csoportosulásait létesítette. Az arab nyelv, mint a muhammedán kelet klasszikus nyelve és az e nyelven termett dús irodalom lépett a tanulmány középpontjába; köréje két szempontból különkülön csoportosulás alakult. Az egyik még úgyszólván legközelebb állott az orientalistika azon módjához, melyből csak az imént bontakoztak ki. Benne a theologiai érdek ugyan megszűnt *uralkodni*, de nem szűnt meg benne tovább hatni. És ez a tanulmányok azon csoportulása, hogy az arab phi-

logia köré közvetlen a rokon, úgynevezett sémi nyelvek tanulmánya csoportosúl. E nyelveknek ránk maradt irodalma többnyire csak bibliafordításokban és egyházi munkákban áll, legalább csak e termékei voltak századunk első felében hozzáférhetők; az anyag e minősége a keleti tanulmányok illeten csoportosulását még mindig a theologia sphaerájában marasztalá, míg az irodalmak bővebb anyagának előkerülése e téren is tágabb szemkört nyitott azoknak, kik a tudományos kör ily alakulását nyelvészeti okoknál fogva továbbra is fentartották.

A keleti tanulmányok egy másik csoportosulása nem nyelvészeti szempontból indult ki, hanem nagy történelmi jelenségek fonalán sorakoztak a csoportosulás mozzanatai. Míg az imént említett csoportban az *arab nyelv*, mint a sémi nyelv-család tagja jött tekintetbe, melynek tanulmánya magához vonta a többi sémi nyelvek s fenmaradt irodalmaik tanulmányát: addig a második csoportulásban az arab nyelv mint az *iszlám* organuma, mint az általa megteremtett művelődésnek, mint a vallásos, mint a tudományos életben úgyszólván hivatalos nyelve, vonta magára a figyelmet. Sémi természete e szempontból nem állott az előtérben; köréje már most nem a testvérdialektusok társulnak, hanem azon irodalmak, melyekre az arabnak e történelmi jelentőségénél fogva nagy volt a hatása, azon nem-arab irodalmak, melyek az arab befolyása mellett *az iszlám hatása alatt* keletkeztek. Más szóval az orientális tudománynak megszületett az az iránya, mely az arabból kiinduló *muhammedán irodalmat*, eltekintve az egyes népek faji hozzátartozásától, egy egységes körnek tekinti. A török irodalom e körben nem a török nép *altáji* származása, sem a persa (már mint az úgynevezett újpersa) nem az *árjaság* szempontjából jó tekintetbe, hanem mint a muhammedán művelődés terméke.

Mír 'Alî Shîr tatár író a szemlélet e fokán csak a muhammedán kultura tatár, valamint Hâfiz ugyanazon művelődés persa megnyilatkozását képviseli, és ez árnyalatok tanulmányozása nem az altáji és indoeurópai philológiát egészíti ki, hanem az *iszlám* műveltségének tanulmányát, szoros összefüggésben egy, a sémi fajhoz tartozó nép irodalmával, az arabbal. E szemléletnek egy előrehaladottabb fokán

hatását tekintve abban a hiányban szenvedett, hogy nem mutatkozott, mint közös, czéltudatos törekvések előmozdításának egy-egy mozzanata. Elszigetelt munkák voltak a német orientálisták dolgozatai, melyek nem egyesültek közös gyűjtőpontban, nem úgy léptek elő mint egy közös czélnak lánczszemei. Míg az összes keleti tudomány a theologia segédeszköze volt, addig e viszony megadta a sok helyen folytatódó munkálkodásnak az egységes czéltudatos jelleget. A mint a keleti tudomány egyes ágai e kapcsolattól fölmentették magokat, az egyes munkásoknak dolgozatai és törekvései szétforgácsolt kísérletek maradtak a keleti műveltség és irodalom felkutatása terén.

E hiányon csakis társulati együttműködés által lehetett segíteni. És e tudat hitta életre a német keleti társaságot (*Deutsche morgenländische Gesellschaft*) azon hivatással, hogy gyűjtőpontja legyen a keleti tanulmányoknak, hogy folyóiratával (*Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*) a tudományos mozgalmaknak egységes közegéül szolgáljon, és helyreállítsa egyúttal a tudományos kapcsolatot azon törekvésekkel, melyek e téren a külföldön, különösen Franciaországban oly bőséges eredményeket mutathattak fel.

Mert különösen Franciaország volt azon ország, melynek eredményei mögött érezhette magát a német tudományos világ, különösen a keleti tudományok tekintetében, visszamaradottnak. Franciaországban a keleti társaság eszméje már akkoriban nyert valósulást, midőn a keleti tudományok még ottan is csakis az ó-testamentomi kutatások szempontjából képezték a foglalkozás tárgyát. Már a XVIII. század közepén az orleansi herceg anyagi és szellemi pártfogása mellett működött egy akadémiaszerű társulat, mely különösen a biblia keleti fordításainak kutatására vetette a súlyt és 1772-ben egy (*«Mémoire dans lequel on propose un Etablissement, qui sans être à charge de l'état, rendra des services très essentiels à l'Eglise, deviendra utile aux savans et aux gens de lettres et contribuera à la gloire de la Nation»* czim alatt megjelent) emlékiratban nagy szakértelemmel fejtette ki programját.¹

¹ Lásd ennek bő jellemzését: J. D. Michaelis, *Orientalische und exegetische Bibliothek* II. kötet 1772. p. 104—133.

Midőn a keleti tudományok De Sacy nagyszabású munkálkodása folytán önálló tudományná készültek fejlődni, 1821-ben *De Lasteyrié* gróf megpendítette a *Société asiatique* megalkotását, melynek De Sacy elnöklete alatt már alakulásakor oly nevek, mint Rémusat, Saint-Martin, Champollion, Chézy, Klaproth, Burnouf stb. kölcsönöztek fényt, és a mely folyóiratával, az 1823. óta szakadatlanul megjelenő *Journal asiatique*-al és egyéb kiadványaival hatalmas központja és előmozdítója volt a keleti tudománynak egész Európában.¹ Vajmi sovány volt ezekmögött az, a mit a *Hammer-Purgstall*-tól alapított *Fundgruben des Orients* több éven át felmutatott volt, és nem állhatott meg mellette a Németországban későbbben keletkezett *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* sem.

Fleischer szerencsés gondolata volt a negyvenes évek elején, Németországban a *Société asiatique* hasonmását megteremteni és céljainak versenytársát megalkotni. És ezen gondolatának megvalósítása korszakot alkot a keleti tudományok történetében. 1843-diki szeptemberben az ő szállásán egyesültek vele *Rödiger* és *Pott* hallei, *Olshausen* kielii, *Brockhaus* lipcsei tanárok és az altenburgi tudós *Von der Gabelentz*, a keleti tudományok összpontosításának eszméje érdekében. *Fleischer*é volt az ébresztés érdeme, *Rödiger* javasolta a megvalósítás formáját. És e forma eleinte vajmi szerénynek volt contemplálva. Egyelőre beérték azzal, hogy a keleti tudomány egy Németországban már régebben fennálló intézménynek, a philologusok évi gyűléseinek bár szervesen összefüggő, de némí autonomiával bíró ágakép szerepeljen, és így ezen kereten belül némileg önálló érvényre jusson. E kísérlet az 1844-diki drezdai gyülekezeten fényesen sikerült, midőn a «keleti sectio» legelőször *Fleischer* elnöklete alatt 49 taggal megalakult, és az abban meghallgatott tartalmas előadásokkal s tudományos eszmecesterével megmutatta, hogy van elég erő, melynek összegyűjtése a tudomány előbbre

¹ Jules Mohl, *Vingt-sept ans d'histoire des études orientales* (Paris 1879) I. 39. és kk. lapokon.

vitelének eszközévé válhatik.¹ E csirából fejlődött ki már a második (darmstadti) évi gyűlés alkalmával az önálló *keleti társaság* az ő folyóiratával. 209 taggal kezdette meg e társulat működését² és ama sovány kis kötetekből, melyeket az első két évben kibocsátott, ama vaskos, bő tartalmú, minden tekintetben előkelő nagy évnegyedes folyóirat vált, melynek most épen negyvenkettedik kötete van megjelenőben. Míg azelőtt *Freytag* az ő nagy munkájával, melyben az ó-arab költészet egyik nagy gyűjteményét (Hamásza) kívánta hozzáférhetővé tenni, a Société asiatique segélyezésére szorult, az idők folytán a német keleti társaság oly annyira megerősödött, hogy saját erejéből a legköltségesebb editiókra vállalkozhatott. Az ő gyűjteményében jelentek meg, hogy csak a legnevezetesebb példákat említsem, *Jákút* nagy geographiai szótára, *Al-Mubaradnak* Wrighttól kiadott nagy philológiai munkája, *Ibu Ja'ish* óriási grammatikai commentárja, a Wüstenfeld-kiadta *Mekkai krónikák*, az Amári-szerkesztette «*Bibliotheca-arabico-sicula*», Dillmann *Octateuchus aethiopicusa* és mindezekon kívül az «*Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*» (eddig 9 kötet) című sorozat, csupa oly nagyszabású irodalmi vállalatokat tévén lehetővé, melyekbe sem Németországban, sem másutt a könyvkereskedői vállalkozás nem vághatja fejszáját.

És e törekvéseknek és e törekvések megvalósításának lelke *Fleischer* volt, ki a társaság alapszabályait legelőször tervezte és tagjai sorában az 1. folyószámmal szerepel. Ő volt mozgatója a társulat életének, a legelső időben ő adta meg az irányt annak a működésnek, melyet kifejtetni készült. Mily gondja volt a folyóiratra, melynek mint szerkesztője soha nem szerepelt, abból tűnik ki, hogy a régibb évfolyamokban az egyes czikkekhöz folyton találkozzunk jegyzeteivel, melyek a legigénytelenebb formában valódi útbaigazításai,

¹ *Verhandlungen der ersten Versammlung deutscher und ausländischer Orientalisten in Dresden 1844.* (Leipzig 1845.)

² A társulat keletkezésének adatait, az alapszabályokat stb. lásd *Jahresbericht der deutschen morgenländischen Gesellschaft für 1845—46* (Leipzig 1846) mellékleteiben.

javításai, felvilágosítói annak a szövegnek, melyre vonatkoznak. Itten is, mint sok egyéb téren, egyéniségének félretolásával szívesen ültette be tudományának virágait mások kertjeibe, hasznót hajtván ottan, a hol az ő érdemei kevésbé helyezkednek előtérbe. Soha sem akart *első* lenni (a keleti társulatnak nincs elnöke), csak használni akart, példát adva az önzésnélküli fáradozásban, melynek valódi mintája volt. És e tekintélynek a keleti társaság «ügyvezetői» (Geschäftsführer) — ez a hivatalos elnevezésük — mindenkor alárendelték magokat. Bár soha a kötelességérzeten túl első helyre nem állott a társulat életében, jól volt tudva egész Európában, hogy — bármikép szokott ő maga szabadkozni — a keleti társulatnak első embere az «öreg Fleischer» volt.

VIII.

A nagy tanár külső élete azon szerény körökben mozgott, melyek a régi német tudós és professor életét jellemzik. Családján kívül csak tudománya és ennek haladása kötötte le érdekét, tanítványainak és előadásainak szentelte óráit.

Bevezetésül jellemeztem azt a bensőséget és önzetlen odaadást, melylyel e kapcsolatot művelte. Nem idegenkedett tanítványainak társadalmi szórakozásaitól sem, sőt jelenléte és részvéte valóságos ünnepélyességet kölcsönzött azoknak. A tudományos élet komolysága látta folytatását azon kedélyes találkozások alkalmával, melyek hetenkint egyszer az úgynevezett «*arab társaságot*» követték. A nagy világesemények, melyek művelt emberhez méltó érdekléssel foglalkoztatták szellemét, nem találtak benne aktív munkatársat. De azért nem lappangott ő elrejtve azok figyelme előtt, kiknek legszebb kiváltságai közé tartozik, hogy a szellem munkáit elismerésökkel kitüntethetik. Oly világra szóló tudományos érdemeiket, a minők az övéi voltak, a legszélsőbb szerénység sem rejthet a véka alá.

Nem volna módomban számot adni a kitüntetések azon díszes soráról, melyekre magas helyekről érdemesnek találták,

még a hindusztáni irodalom is e csoportba került, mint a muhammedán művelődés *ind* árnyalata, és e szempontból különösen *Garcin de Tassy* volt legjelesebb képviselője.

Ez utóbbi csoportosítás érvényesítésében nagy érdeme volt *Fleischer* tanszékének.

A mellett, hogy a sémi nyelvészetet buzgón ápolta — egyetemi pályája kezdetén a héber irodalomra is kiterjesztette előadásait, és a szyr lexicographiáról igen alapos adalékokat nyújtott a 30-as években,¹ — általános műveltségétől nyújtott szempontjai mind inkább és inkább a muhammedán (arab török, persa) irodalom összefoglalására indították. Collegiumaiban előkelő helyet foglaltak el mindig a török és persa irodalomból tartott előadások; a persa költöket, Sza'dit és Háfizt török commentárokkal (Szûdî, Szurûrî) olvastatta velünk. Nagy gyűjtései voltak e téren, melyeket előadásai alatt elének terjesztett. Iskolájából került nem egy jeles turcista és persista.

A persa grammatikai irodalmat egy sokat használt nyelvtannal gazdagította meg,² és hogy a törökre nézve nagy volt a hite és tekintélye, abból a vevőfogdosásra számító irodalmi csínyből is kitűnik, hogy egy kis török kézikönyvre, melyet a 60-as években sokan nagy előszeretettel használtak, de melyhez *Fleischer*nek semmi köze sem volt, a címlapon az ő nevét tették ki, mint szerzőjét.

VII.

A mi századunk első tizedeiben Németországban komoly s önálló tanulmány folyt a keleti tudomány terén, általános

¹ Kiemelem *Bernstein* hires syrolog szavait: «Clar. Fleischer, quem acquissimum prioris lexi huius particulae existimatorem et iudicem habui in Supplementis ad ephemer. litt. Halens. a. 1838. p. 146—163., quique in his rebus certius aliquid attulit.» etc *Lexicon Syriacum, Chrestomathiae Kirschianae denuo editae accomodatum* a Georgio Henrico *Bernstein*, Lipsiae 1836. (az idézett szavak 1840-ből) p. 577.

² *Grammatik der lebenden persischen Sprache von Mirza Mohammed Ibrahim Professor des Arabischen und Persischen am East India College zu Halleybury.* Aus dem Englischen übersetzt und zum Theil umgearbeitet und mit Anmerkungen versehen. Leipzig, 1847. 2. kiadás u. o. 1875.

de helyén találok a fölemlítésre azt, hogy királyunk Ő Fel-sége is jeleit nyújtá az elismerésnek a külföldi tudós iránt.

Mintegy magától értődik, hogy az európai tudós társaságok nem késtek, hogy tagjaik sorát az ő nevével diszitsék. Azon számos akadémiák közül, melyeknek tiszteletbeli tagja és külföldi társa volt, csak a *párisi Institut*-t akarom kiemelni, mely 1861-ben iktatta az «*Académie des inscriptions et belles lettres*» tagjai közé, melyben *Böckh* helyét tölté be. Halála után a francia akadémia a megüresedett helyet Miklosics híres slavistával töltötte be. A *magyar tudományos akadémia* 1876. június hó 8-án választotta *Fleischert* nyelv- és széptudományi osztálya külföldi tagjává.

Tanítványai is sűrűen ragadták meg az alkalmat, hogy a szeretett tanárnak az évek leforgásával el nem apadható ragaszkodásukat és szeretetöket bemutassák. 1873-ban tudori jubileumának ötvenedik évfordulóját alkalmúl ragadtuk meg, hogy a «*Deutsche morgenländische Gesellschaft*» hozzájárulásával az ő tiszteletére a «*Fleischer-alapítvány*» czimén egy pénzalapot gyűjtsünk, azzal a rendeltetéssel, hogy annak jövedelme évenként tanárunk által kinevezendő fiatal orientálistának mintegy ösztöndíjúl adassék át. *Fleischer* egy magyarországi tanítványa büszke arra, hogy ő volt az első, kit a tanár 1874-ben e jutalomdíjra való kinevezés által kitüntetett. — 1885-ben, egyetemi tanársága ötven éves jubileuma alkalmával, ismét jelentkeztünk. Carrarai márványból az ünnepelt tanárnak mellszobrát készítettük el, melyet százakra menő tanítványai arcképeit magában foglaló album kíséretében nyújtottunk át neki.

E félszázados évfordulók bizony könnyen jeleníthették volna a fáradhatatlan tudós lelke elé életkora alkonyának közeledését, a munkaerő hanyatlását. Ily tudatot azok, kik akár közvetlen érintkezés, akár pedig sűrű levelezés által közel állottak hozzá, nem tapasztaltak rajta. Nem ismerte a nyugvást, szellemi erői meg nem is szorultak a kiméltetésre. Az élet izgalmaitól ment, csendes tudós életmódja, hosszúra nyújtá életét és zavartalan jólétben tartá meg testének és lelkének épségét. Kedves emtéke marad életemnek az az üdítő

hatás, melyet lelkemre 1884-ben, a 84 éves ifjú aggastyán, kit nyári üdülőjében, a Lipcse melletti Altschönefeldben akár egy fiatal tudósra valló fürgeség között foliansait forgatva találtam, kifogyhatatlan érdekléssel tanítványának irodalmi szándékai iránt, saját munkálkodásáról nem mint egy befejezéshez közeledő tevékenységről, hanem derekas folyamatban levő életfeladatról szólva.

Legutolsó leheleteig azon dolgozatokat vitte előre, melyek életének feladatát, tartalmát képezték. Életének utolsó éveit különösen két munkának elkészítésével tölté ki. Ötven éves tanári jubileuma után kisebb munkáinak gyűjtésébe fogott, mely gyűjtemény három kötetre volt szánva. Nem pusztán új kiadása akart ez lenni kisebb terjedelmű dolgozatainak, hanem egészen újjáalkotott, a tudomány haladását és az ismeretek gyarapodását tekintetbe vevő teljes átdolgozása annak, a mivel *Fleischer* időről időre az arab philologia fejlesztéséhez egy félszázadot meghaladó idő alatt hozzájárult vala. Az anyag folytonos gyűjtések mértéke szerint bővítve, a szaktársak észrevételeit helylyel-közzel tekintetbe véve, méltatva vagy megczáfolva. E nagy vállalatból három kötetre valót elkészített a fáradhatatlan férfiú, a harmadik kötetet a szó legszorosabb értelmében, halálos ágyán rendezte sajtó alá.

Tudományos életének úgyszólván hattyúdalát egy teljesen új munka képezte, melylyel az arab lexicografiának ugyanoly szolgálatot kívánt nyújtani, a minőt régibb időben (l. fent 20 l.) a *«Beiträge»* által a nyelvtannak nyújtott vala. E munkában is mint glossator lépett fel, egyik kiváló szaktársának munkáját cikkről cikkre hol bővítő, hol helyreigazító jegyzeteivel kísérvén.

Az arab lexicológiát ugyanis, mely egészen ez időig a legkezdetlegesebb állapotban sínylik, a híres leydeni professor, *Dozy Reinhardt*, azzal kívánta előbbre vinni, hogy sok évtizedre terjedő rendszeres olvasmány alapján, az arab szavaknak, az eddigi szótárakban ki nem mutatott jelentéseit egybegyűjté, a klasszikus szóhasználaton túl a nyelv későbbi korszakaiban, különösen a nyugati arabság (Spanyolország és Északafrika) körében érvényesült szóhasználatot feltünteté, minden tételt az írókból vett példák összehordásával igazol-

ván. E munkának létesítéséről, mint Dozy egyik kiváló tudományos törekvéséről, *Schack gróf* is, ki Hollandiába egy ízben csupán azon czélból rándult el, hogy az ő spanyol arabjainak történetében oly nagy tekintélyű Dozy-val megismerkedjék, méltató szavakkal emlékezik meg pompás memoire-munkájában.¹

Ez évtizedes, szorgalmas és kitartó gyűjtést igénylő munka két nagy quart-kötetben 1881-ben Leydenben látott napvilágot e czímen: «*Supplément aux dictionnaires arabes*». A dolog természetével jár, hogy ily munka, a mennyiben csak szabott körből kölcsönzi anyagait, teljességre nem tarthat igényt. Dozy, mint már mondtam, főképen a nyugati arabismust dolgozta fel. *Kremer Alfred* a Supplément-hoz irt adalékaival¹ fényesen mutatta ki, hogy a keleti arabság irodalmi nyelve mily sok helyet nyújt még a pótlásra; se vége se hossza a böngésző munkának, mely ez adalékok kiegészítését venné czélba.

Dozy e híres munkájához járult Fleischer a «*Studien über Dozy's Supplément*» czimű dolgozat hét füzetével (1881—1887-ig), melyekben nyomról nyomra kíséri Dozy tételeit, olvasottságának és nyelvismeretének bő tárházából hol kiegészítvén, hol helyreigazítván barátja munkáját, ki az első füzetre, melyet kéziratban olvasott, szintén csak betegágyán tehette megjegyzéseit, melyeket Fleischer kegyelettel őrzött meg és munkája keretében adott át az utóknak.

Dozy munkája még a távol keletnek sejkheire is ébresztő hatást gyakorolt. Azok között, kik a «*Supplément*»-t tanulmány tárgyává tették, egy szyriai sejk *Ibráhim al-Jázidsi* is jelentkezett, ki egy arab folyóiratban, természetesen a keleti ember gondolatmenete által korlátolt, de mindenesetre sok tekintetben érdekes és tanulságos megjegyzésekkel kísérte Dozy munkáját. E tanulmány bemutatása és

¹ *Ein halbes Jahrhundert* II. köt. 49. l.

² *Beiträge zur arabischen Lexicographie*. Wien, 1883—1884. *Lexicographische Notizen nach neuen arabischen Quellen* 1886. (Mind ezen dolgozatok a bécsi cs. akadémia értekezései között).

ismertetése volt tárgya a legutolsó értekezésnek,¹ melyet Fleischer a szász tudós társaságban előadott, 1887. november 14-én, alig egy negyedévvel halála előtt.

Ez volt legutolsó irodalmi nyilatkozása. És semmi sem jellemzi inkább e férfiú működésének harmonikus összefüggését, mint azon belső kapcsolat, mely legelső irodalmi zsengéje (1827) és működését bezáró e lexicographiai dolgozatai között tapasztalható. A czélok, melyeket legutolsó munkája kíván megközelíteni, már az ifjú legelső kísérleteiben voltak kitzúve.

Ily fáradhatatlan munkásság közt folyt le e tudósul és emberül egyaránt nagy és kiváló férfiú gazdag élete.

Születése 88-dik évfordulóját tíz nappal megelőzőleg, 1888. február hó 10-én köszöntött be hajlékába, a magas életkort tekintve nem épen váratlan halál.

Gervinus ismeretes szavait, melyekkel Schlosserről írt necrologját végzi, némileg változtatva azt mondhatjuk, hogy ha e férfiú hosszú életének egyéb érdeme se volna, mint az, hogy tanítványainak az volt, a mi tényleg volt : úgy már ez is elegendő volna arra, hogy egy ember életének értéket és tartalmat kölcsönözzön.

¹ *Eine Stimme aus dem Morgenlande über Dozy's Supplément etc.* Berichte der kön. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften (philol. hist. Classe 1887.).